

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
The Journal of Social Sciences Institute
Sayı/Issue: 40 – Sayfa / Page:319-348
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info
Geliş/Received: 20.04.2018 Kabul/Accepted: 03.05.2018

**VAN YEDİKİLİSE MANASTIRI (VARAGAVANK) SAİNT
CROIX KİLİSESİ HAÇKAR ÖRNEKLERİ***

***KHACHKAR EXAMPLES OF SAİNT CROIX CHURCH OF VAN
YEDİKİLİSE MONASTERY (VARAGAVANK)***

Uzm. Eda ERİŞ KIZGIN
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
eda.eris89@gmail.com

Öz

Stratejik ve coğrafi konumu nedeniyle birçok medeniyete ev sahipliği yapan Van, Ermeniler içinde önemli kentlerden biri olmuştur. Ermeni dini mimarisine ait dikkat çekici birçok eseri bünyesinde barındırmaktadır. Bu eserler anıtsal mimari de olduğu kadar taş süslemeleri ile de ön plana çıkmaktadır. Ermeni dini mimarisine ait önemli eserlerden biride Yedikilise Manastırı (Varagavank)'dır. Başpiskoposluk merkezi olarak kullanılan manastır, gerek yapıları gerekse yapıları üzerindeki taş süslemeleri ile önemli bir konuma sahiptir. Manastır yapılarından XIX. yy.'da inşa edilmiş olan Saint Croix Kilisesi tek nefli plan şemasıyla oldukça sade bir profil çizmesine rağmen iç mekân beden duvarlarında yer alan taş süslemelerle ön plana çıkmaktadır. İç mekândaki taş süslemelerin tamamını haçkarlar (haç işlemeli taş) oluşturmaktadır. Duvar yüzeyinde kuşaklar halinde yer alan bu haç işlemeli taşların her biri birbirinden farklı formlara sahip olup bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Bu makale kapsamında daha önce ele alınmamış olan Saint Croix Kilisesi taş süslemeleri değerlendirilerek aynı zamanda çevre kültürlerin benzer bezeme örnekleriyle de karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Van, Haç İşlemeli Taş, Manastır, Kilise.

* Bu çalışma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırladığımız "Yedikilise Manastırı (Varagavank) Mimarisi ve Plastik Süslemeleri" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Abstract

Van, which is home to many civilizations because of strategic and geographical location became one of the important cities of the Armenians. It contains many remarkable works belonging to Armenian religious architecture. These work come to the forefront with monumental architecture as well as stone ornaments. One of the important works of Armenian religious architecture is Yedikilise Monastery (Varagavank). The monastery, which is used as the centre of the Archbishop, has an important position both stone ornaments on buildings. The Church of Saint Saint Croix built in XIX. century draws a very simple profile with a single nave plan, although with stone ornaments on the inside walls of the inner space. All of the stone ornaments in the interior are made of crucifixes (cross decorated stone). Each of these cross-carved stones on the wall surface has different forms and is ornamented with plant and geometric motifs. within the scope of this article, stone decorations that were not studied before were assessed and compared with similar decoration examples belonging to neighbouring cultures.

Keywords: Van, Cross Decorated Stone, Monastery, Church.

Giriş

Van tarih öncesi çağlardan beri farklı medeniyetlerin izlerinin görüldüğü önemli kentlerden biridir. Şehre sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Partlar ve Sasaniler hakim olmuştur. Van 640 yılından sonra Müslüman devletlerin egemenliğine girmiştir. Kent 1071 Malazgirt zaferinden sonra da Türklerin eline geçmiş ve Türk devletleri arasında birçok defa el değiştirmiştir. Kentte yaşamış olan bu medeniyetlerin izlerini inşa ettikleri birçok sanat eserinde görmek mümkündür. Van ve çevresinde uzun süre varlık göstermiş olan Ermenilere ait birçok anıtsal dini mimari örneği bulunmaktadır. Bu anlamda bir dönem Ermeni başpiskoposluk merkezi olarak kullanılan Yedikilise (Varagavank) Manastırı dikkat çekmektedir.

Ermeni dini mimarisi manastır yapıları ile ön plana çıkmaktadır. Manastır kelimesi, “tek yalnız” manasına gelen Grekçe monostan türetilen ve münzevi hayat tarzını benimseyenlerin (monachos) yaşadığı mekânları ifade eden “monasterio”nun Türkçe’deki anlamıdır (Gürkan, 2003: 558). Manastır kuruluşları kilise, şapel, vaftizhane, keşiş hücreleri, çan kulesi, kütüphane, konuk odaları, yemekhane, kiler, şarap mahzeni, yatakhane, hamam, çeşme, ayazma (kutsal su), revir, kripta, zindan, farklı ihtiyaçların karşılandığı atölye ve imalathanelerden oluşmaktadır (Arseven, 1983: 1270; Sözen ve Tanyeli, 1994: 153). Dışa kapalı olan manastır yapıları kendi içerisinde düzenli bir yapıya sahiptir. Manastır içerisindeki hemen hemen her yapının nasıl konumlandırılacağı bellidir. Dış dünyadan kopuk bir hayat sürdürdükleri için manastırlarda yaşayan kişilere Tarik-i

Dünya (dünyayı terk eden) terimi kullanılmıştır (Pakalın, 1993: 404; Karaca, 2007: 122; 2008: 271; 2009: 162; 2011a: 153; 2011b: 151; 2015: 219).

Van'nın Yukarı Bakraçlı Köyü'nde bulunan manastırın farklı zaman dilimlerinde yapılmış altı kilise, bir jamatun, bir çan kulesi ve dış duvarlarla çevrili birçok ek binadan oluştuğu bilinmektedir. Manastır birbirine yakın iki kompleksten meydana gelmektedir. Yapılar topluluğunun birinci kompleksini güneydoğu köşede bulunan en eski tarihli Sainte Sophia ve Saint Jean Kiliseleri oluştururken, ikinci yapı kompleksini ise Saint Jean Kilisesi'nin kuzeyinde yer alan ve 2.50 m. genişliğindeki bir koridorla ayrılan yapılar topluluğu oluşturmaktadır. İkinci kompleksin merkezinde Surb Astuacacın Kilisesi bulunmaktadır. Bu kilisenin batısında Saint Georges Jamatunu ve kuzeyinde Saint Siğne Şapeli yer almaktadır. Jamatunun kuzeyinde Saint Croix Kilisesi güneyinde Saint Sion Kilisesi bulunmaktadır. Jamatunun batı cephesinde ise revaklı çan kulesi bulunmaktadır (Çiz. 1). Bu yapıların dışında kompleksin güneybatısında iki yöne doğru uzanan L şeklinde çift katlı 47 tane keşiş hücresi, bir banyo, eğitimle ilgili sekiz odalı iki bina ve sosyal tesisler yer almaktaydı (Bachman, 1913: 33-40).

Günümüze Yedikilise Manastırı'nın birinci kompleksinden sadece Sainte Sophia Kilisesi'nin apsisi gelebilmiştir. İkinci kompleksten; Surb Astuacacın Kilisesi, batısındaki jamatun, jamatunun kuzey ve güney duvarlarına bitişik olarak inşa edilmiş iki kilise günümüze gelebilmiştir. Saint Siğne Şapeli ise tamamen yıkılmıştır. Jamatunun batısında yer alan çan kulesinin üç revaklı kısmının üst örtüsü ise 2011 yılında Van'da yaşanan deprem sırasında yıkılmıştır. Ayrıca kompleksin güneybatısında yer alan kırk yedi adet keşiş hücresi, bir banyo, eğitimle ilgili sekiz odalı iki bina ve sosyal tesisler tamamen yıkılmış olup bu yapılarla ilgili herhangi bir kalıntı günümüze ulaşamamıştır. (Çiz. 2/Foto. 4).

Manastır Ermeni rivayetlerine göre Sainte Gaiane ile Hripsime'nin getirdiği hakiki kutsal haçın bir parçasını korumak için VII. yy.'da kurulmuş ve burada bir grup keşişin barındığı Sainte Croix (Kutsal Haç) isimli küçük bir manastır oluşturmuştur. Ancak, manastırla ilgili tarihi veriler X. yy.'da ortaya çıkmaktadır. Tarihe Thomas Ardzruni, Vaspurakan Kralı Gagik'in (908-937) manastırda bulunan kutsal haç parçasını korumaya aldığını bildirmektedir (Layard, 1853: 409; Deyrolle, 1876: 391). Yedikilise Manastırı'nın ilk yapısı olan Saint Sophia Kilisesi günümüze mevcut olmayan kitabesine göre, 1003'de Vaspurakan Kralı olan Senekerim Hovhannes'in eşi tarafından 981 tarihinde inşa ettirilmiştir (Bachman,

1913: 33-40). Bu kilisenin kuzey duvarına bitişik olarak inşa edilen Saint Jean Kilisesi'nin yapım kitabesi ise yoktur (Lynch; 1965: 113-115). Ancak kilisenin taşıdığı mimari özelliklerinin Sainte Sophia Kilisesi'ne olan benzerlikleri ve tarihi kaynaklarda geçen bilgilerden hareketle aynı dönemde yapıldığı kabul edilmektedir (Nersessian, 1945: 66-95). Bu iki kilisenin kuzeyinde yer alan ve manastırın ikinci kompleksinin merkezini oluşturan Surb Astuacacın Kilisesi (Kutsal Meryem), Kral Senekerim tarafından XI. yy. başında yaptırılmıştır (Thierry, 1965: 177-178). Bu dönem içerisinde Ardżruni Sülalesi'nin koruması altında olan manastır baş piskoposluk merkezine dönüştürülmüştür (Urfalı Mateos, 1987: 12; Grousset, 1947: 433; Karaca, 2005: 7).

Manastır yapıları 1648 yılında Van'da gerçekleşen depremle birlikte yıkılmıştır. Büyük oranda tahribata uğrayan Surb Astuacacın Kilisesi, aynı yıl içerisinde aslına uygun olarak yeniden inşa ettirilmiştir (Thierry, 1986: 796-797, 823; Mercangöz ve bşk., 1996: 48-50.) Yine aynı tarih içerisinde yapılan inşa faaliyetleriyle birlikte kilisenin batısına Saint Georges Jamatunu eklenmiştir. Surb Astuacacın Kilisesi'nin kuzeyine bitişik olarak inşa edilen küçük ebatlara sahip Saint Siğne Şapeli'nin (Holly Seal-Surb Nsan) yapım kitabesi olmayıp 1724 ve 1769 yıllarında manastırda yapılan onarımlar sırasında yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. Saint Georges Jamatun'unun kuzeyine 1817 yılında Saint Croix Kilisesi, güneyine ise 1849 yılında Saint Sion Kilisesi eklenmiştir (Thierry-ve Donabedian, 1989: 587). Jamatunun batı cephesine bitiştirilen çan kulesi ise XIX. yy.'a tarihlendirilmektedir (Thierry-ve Donabedian, 1989: 588).

Ermeniler için Van ve çevresindeki önemli dini merkezlerden biri olan manastır üzerine yapılan ilk çalışmalar Ervand Lalayan'ın 1911, Walter Bachamn'ın 1913, J. M. Thierry'in 1969 tarihlerinde yapıyı ziyaret etmiş yabancı bilim adamları tarafından yapılmıştır. Genel itibariyle yapılan bu çalışmalar manastırın dini misyonunu ve mimarisini ön plana çıkarmıştır. Fakat manastır yapıları mimari süslemeleri bakımından da önem arz etmektedir. Manastır yapılardan biri olan Saint Croix Kilisesi haçkar süslemeleri ile Ermeni bezeme sanatının güzel örneklerini yansıtmaktadır.

Kilise dıştan oldukça sade bir görünüme sahiptir (Foto. 5). Yapının iç mekânı doğu batı doğrultusunda uzanan 12.17 x 7. 10 m ölçülerinde dikdörtgen formlu tek nefli plan şemasına sahip olup üzeri beşik tonozla örtülüdür. Tonoz, duvardan 0.38 m çıkıntı yapan duvar payelerinin taşıdığı 0.78 m enindeki iki adet sivri kemerle

desteklenmiştir. Yapıya giriş jamatunun kuzey duvarında yer alan dikdörtgen açıklıkla sağlanmaktadır (Foto. 6).

Haç, Hıristiyanlık dünyası ve birçok kültür için yaygın olarak kullanılan en eski sembollerden biridir. Haçın biçimsel olarak özgün anlatımının evrensel boyutlara ulaşmış bir şekil ve sembol olmasının bir başka nedeni de, onun insan vücuduna benzetilmesidir. Bilindiği üzere, İsa'nın kol ve bacaklarının bağlanıp üzerinde öldürüldüğü darağacının şekli ve bu olay, yüzyıllar boyu Hıristiyan dünyası üzerinde çok üzücü ve kalıcı bir etki yapmış ve haç böylelikle, Hıristiyanlığın günümüze dek süren kutsal bir sembolü ve Hıristiyan ikonografisinin en yaygın simgesi haline gelmiştir. Öte yandan haç, üzerine İsa'nın kutsal kanı sürüldüğünden, günahlardan arınma ve şefaata dileme aracı olmuştur (Özcan, 215: 250-251).

Konumuzu oluşturan haçkarlar; Ermenice “խաչ (khaç)” ve “քար (khar)” sözcüklerinden oluşan bileşik sözcüğünün Türkçe karşılığı “haç - taş” veya “taştan haç” anlamına gelmektedir (Acara, 2004: 146). Ermeni sanatına özgü olan haçkarlar bir tür adak steli olarak düşünülebilir. Birçok araştırmacı haçkarların kökenini, Urartu ve erken ortaçağ stellerine dayandırır. Ermenilerin yaşamış olduğu her yerde üretilmiş olan, sayısız haçkar örneğinden bir kısmı günümüze gelebilmiştir. Haçkarlar basit bir anlatımla; mimariye bağımlı veya bağımsız dikdörtgen taş blokların yüzeyinde, merkezde bir haç motifi yer alacak şekilde bitkisel ve geometrik süslemeli çerçevelerle sınırlandırılmış kompozisyonlardan meydana gelmektedir. Bağımsız dikilen taş blokları genel olarak, yükseklikleri 1,5-3 m, genişlikleri 0.50-1 m, kalınlıkları ise 10-30 cm arasında değişen ölçülere sahiptir (Petrosyan, 2011: 69-75). Çeşitli boy ve tasarımlarda oldukça yaygın bir kullanıma sahip olan haçkarlar; açık alanlarda; ıssız haç yolları üzerinde, su kaynakları, köprüler ve mezarlıklarda, dağ yamaçlarında –kaya üzerinde kabartmalar şeklinde-; dini yapıların çevresinde ya da duvarlarına gömülü veya işlenmiş olarak bulunabilir (Thierry-Donabedian, 1989: 123- 124). Taş yüzeyine işlenen haç motiflerinin etrafı geometrik veya stilize bitkisel kompozisyonlardan oluşan yoğun bir bezeme programına sahiptir (Özcan, 2015: 123-125; Karaca, 2017: 964-984).

Haçkarların işlevleri de yayılım alanları gibi oldukça çeşitli olabilir. Üzerlerinde bulunan yazıtlar yaptırınların amaçları hakkında oldukça kesin bilgiler vermektedir. En sık kullanım alanı olan mezarlarda, genellikle ölenlerin ruhunun kurtuluşu için, Tanrı ile aracılık etmesi amacıyla kullanılmıştır. Dini yapılarda, yapının inşa ve onarımı ya da yapan veya yaptıran kişilerle ilişkili olarak yapılmış olabilir. Daha nadir görülen yapıma amaçları; bir kurum, politik ya da

askeri bir olay (zafer) ile ilişkili olabilmektedir. Bazı özel durumlarda ise haçkarların iyileştirici veya kötülüklerden koruyucu güçleri olduğu, kuraklık ya da deprem gibi doğal felaketlerden koruduğuna inanılan mucizevî güçler atfedilerek de yapılmışlardır (Petrosyan, 2001: 63).

9. yüzyılda görülmeye başlanan haçkarlar 18. yüzyıl sonuna kadar sürekli üretilmeye devam etmiştir. Haçkar yapımı bir süreliğine durduktan sonra üretimi tekrar başlamış ve üretim günümüzde de devam etmektedir. Estetik açıdan en gelişmiş olduğu dönem Ermeni kültürel hayatının canlandığı 12. ve 13. yüzyıllardır. Günümüze gelebilmiş en erken tarihli haçkar örneği, Kraliçe Katranide tarafından 879'da Garni'de diktirilmiştir. Fakat daha erken dönemlere ait ancak tarihlendirilemeyen örneklerde bulunmaktadır (Petrosyan, 2011: 72).

Haçkarların üslup özellikleri yüzyıllara göre farklılıklar göstermektedir. 7. ve 9. yüzyıllarda haçkarlarda yer alan bitkisel ve geometrik motiflerde, doğu etkili zarif kıvrık dal ve yapraklar, palmet ve zikzaklar görülmektedir. Bu motiflerin yanı sıra kompozisyonlarda hayvan figürleri de yer almaktadır. 9.-12. yüzyıllarda ise haçkar, Tanrı'nın simgesi ya da hayat ağacı temsili ile haç kollarının uçları c-s formlu yapraklarla hareketlendirilmiş ve alt kolun altından yana bitkisel motifler çıkan ve üst kısımda kalan boşluklar simetrik çiçek tomurcukları, üzüm salkımı ya da rozetlerle doldurulmuş kompozisyonlardır (Thierry ve Donabedian, 1989: 125). 13. yüzyılda Ermeni sanatında haçkarlar öncelikli bir öneme sahip olmuştur. Bu döneme ait binlerce haçkar günümüze mezarlıklarda ya da manastır duvarlarında gömülü şekilde ulaşabilmiştir. Bu dönemde haçkarlar genellikle dikdörtgen formludur ve büyük boyutlarda yapılmamıştır. Haç kolları her zaman yonca biçimli uçlarla sonlanır ve daha uzun olan alt kol zamanla kaide üzerine yükseltilmiş ve süslemesi yoğunlaşmıştır (Thierry ve Donabedian, 1989: 205). 14. yüzyılda yaşanan politik ve ekonomik çöküşün ardından, haçkar kültürü işlevsel ve kompozisyon çeşitliliğini kaybederek daha çok mezarlar üzerindeki stellere (mezar taşlarına) dönüşür. Bu dönemde haçkarların yalnız ölülerin ruhlarını korumak için yapılmış oldukları düşünülerek süsleme üslubu bu kullanım amacı ile açıklanabilir. 15. yüzyıl haçkarları yüzeyi ince bir işçilikleri ile dikkat çekmektedir. Bu haçkarlar oldukça uzun bir haç koluna sahip olup kıvrık dallar, karmaşık düğüm ve zincirlerle çerçevelenmişlerdir (Thierry ve Donabedian, 1989: 262).

17. yüzyılda yeni inşa faaliyetleri yerine genellikle var olan yapılara eklemeler ve onarım çalışmaları olmasına rağmen bu dönemde haçkarlar ustaların yeteneklerini sergiledikleri en iyi alan

olarak kalmıştır. Ancak bu dönemdeki haçkarlar Ortaçağ'daki örneklerine göre daha az yaratıcı ve düşük kalitede yapılmıştır. Bu dönemdeki haçkarlar üzerinde yer alan motifler İslam sanatı etkisini yansıtmaktadır. 18. yy. sonları 19. yy. başlarında oldukça küçük boyutlu haçkarlar yapılmıştır. Bunların bazıları kiliselerin duvarlarına gömülü durumda olup yapıların banilerini ve diğer insanların katkılarını gösteren haçkarlardır. Diğerleri ise adak ya da gömü/mezar haçkarlarıdır (Thierry ve Donabedian, 1989: 311-319).

Haçkarların gelişim ve üslup özelliklerine bakıldığında, değişen, dönüşen ve yenilikçi bir süsleme anlayışına sahip olduğu görülürken, biçimsel ve teknik açıdan geleneği sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Saint Croix Kilisesi Haçkar Örnekleri

Kilisenin haçkar bezemeleri, iç mekânda duvar ve paye yüzeylerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu süslemeler, kuşak oluşturacak şekilde yan yana sıralanmış olan haçkarlardan oluşmaktadır. Zeminden yaklaşık 1.00 m yükseklikte olan bu kuşak, güneybatı köşeden başlayıp kuzeybatı köşede sonlanmaktadır. Bu kuşağı oluşturan taşların ölçüsü 0,25x0,45 cm olup, ancak haçkarların her birinin ölçüsü farklılık göstermektedir.

Yapının batı duvarında bir, güneyde yirmi dokuz, doğuda iki, kuzeyde yirmi dokuz olmak üzere toplamda altmış bir adet haçkar bulunmaktadır (Foto. 7-10). Düzgün kesme taş malzeme üzerine oyma tekniği ile yapılan haçkarların geneli sağlam durumdayken, bazıları tahrip olmuştur. Yapı içerisinde birbirini tekrar eden haçkarlar genel bir değerlendirmeye tabi tutularak haç formları ve haç kollarının uç kısımlarını sınırlandıran motiflerin oluşturduğu kompozisyonlara göre kategorize edilmiştir.

Taş üzerine işlenen üç farklı haç formu bulunmaktadır. Bunlar; kolları merkezden uçlara doğru düz devam eden latin haçı (crux immissa), kolları merkezden uçlara doğru üçgen oluşturacak şekilde genişleyen malta haçı, kolları iki ilmeğin birbirinin üzerinden geçmesiyle meydana gelen örgü motifli olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Toplamda elli adet latin haçı, beş adet malta haçı ve altı adet örgülerle oluşturulmuş haçkar yer almaktadır.

Süslemeler haçkarların kol uçlarında yer alan bitkisel ve geometrik motiflere göre kompozisyonlara ayrılmaktadır. Buna göre kullanılan kompozisyonlar palmetle sonlanan, yaprakla sonlanan, eşkenar dörtgenle sonlanan ve sade olmak üzere dört grupta toplanmaktadır.

Palmetle Sonlanan Kompozisyonlar: Kilisede bulunan haçkarların büyük bir kısmının kol uçları palmet motifi ile sonlanmaktadır. Bu kompozisyonda yer alan haçkarlar genellikle kolları merkezden uça doğru düz devam eden latin haçı formuna sahiptir. Palmet motifleri kendi içerisinde farklılıklar göstermektedir. Sade olan palmet motiflerinin (Çiz. 3-4/Foto. 11-12) yanı sıra stilize edilmiş (Çiz. 5/Foto. 13) ve örgülerle oluşturulmuş motifler de bulunmaktadır. Örgülerle oluşturulmuş palmet kompozisyonlarının ilk örneğinde, haç kollarının uç kısımlarından başlayan ikili ilmeklerin birbiri üzerinden geçmek suretiyle palmet motifi oluşturulmuştur (Çiz. 6-7/Foto.14-15). İkinci örnekte ise haçın merkezinden başlayıp kollarında devam eden iki ilmekli örgü motifi; kol uçlarında ortada bir, yanlarda iki olmak üzere üçlü şekilde düzenlenen palmet motiflerinden meydana gelmektedir (Çiz. 8-9/Foto. 16-17). Üçüncü örneği oluşturan çift yönlü simetrik palmetler, kolları merkezden uçlara doğru üçgen oluşturacak şekilde genişleyen malta haçı uygulanmıştır. Bu örnekte haç kollarının uç kısımlarında karşılıklı olarak yerleştirilmiş küçük palmet motiflerine de yer verilmiştir. Ayrıca haç kollarının yüzeyleri ikili örgü ve balıksırtı yivlerle hareketlendirilmiştir (Çiz. 10-11/Foto. 18-19). Bu kompozisyon örneklerinden güney ve kuzey duvar üzerinde yer alan dört haçkarın kollarının birleştiği merkezde gülbezek motifi yer almaktadır. Gülbezek motifleri dört, altı ve sekiz yapraklı olarak düzenlenmiştir.

Yaprakla Sonlanan Kompozisyonlar: Dikey ve yatay haç kollarının uç kısımları yaprak motifleri ile sonlanmaktadır. Yaprak motiflerinin bir kısmı gerçekçi bir biçimde tasvir edilmişken; diğerleri ise stilize bir şekilde işlenmiştir (Çiz. 12-13/Foto. 20-21). Yaprak kompozisyonlu haçkarlardan kuzey duvar yüzeyinde yer alan iki haçkarın merkezinde dairesel motifler bulunmaktadır. Bu dairesel motiflerin içerisi küçük haçlarla bezenmiştir.

Eşkenar Dörtgenlerle Sonlanan Kompozisyonlar: Bu uygulama, haç işlemeli taşların sahip olduğu bezeme programı içerisindeki tek geometrik kompozisyondur. Bu kompozisyon örnekleri kilisenin doğu ve kuzey duvarında üç haç işlemeli taşa karşımıza çıkmaktadır. Haç kolları uç kısımlarında eşkenar dörtgenlerle sonlanmaktadır. Doğü duvar üzerinde yer alan haçkarın kol uçlarına yerleştirilmiş olan eşkenar dörtgen motiflerinin çıkıntı yapan üç kenarında palmet motifi yer alırken, (Çiz. 14/Foto. 22) kuzeybatı duvar üzerinde yer alan haçkarda bu örneğe benzetilmiş olmakla birlikte eşkenar dikdörtgen motiflerin uç kısımlarına ikili küçük yapraklar yerleştirilmiştir (Çiz. 15/Foto. 23). Kuzeydoğu paye üzerinde yer alan haçkarda ise zikzaklarla oluşturulmuş eşkenar

dikdörtgenler ortasında köşeleri düğümlü eşkenar dikdörtgenlere yer verilmiştir (Çiz. 16/Foto. 24).

Sade Kompozisyonlar: Bu uygulamada haç kollarının üzeri basit çizgilerle hareketlendirilerek uç kısımlarında herhangi bir motife yer verilmeyerek sade bırakılmıştır (Çiz. 17/ Foto. 25).

Bu kompozisyonlar da yer alan haçkarların yüzeyi genel olarak yatay ve dikey çizgilerle hareketlendirilerek haç kolları dıştan yarım dairelerle bezenmiştir. Haçların tamamının alt kolundan başlayıp yukarı doğru kıvrılan yaprak motifleri yer almaktadır. Bu motiflerin doğadan olduğu gibi alınan realist örneklerin yanı sıra stilize edilmiş örnekler de bulunmaktadır. Ortak özelliklerden biri olan yaprak motifleri “hayat ağacı” ikonografisi ile ilişkilendirilerek bu tip haçlar “hayat haçı” olarak adlandırılmaktadır (Acara, 2004: 147). Haçkarların çoğunun etrafında küçük haçlar yer almaktadır. Bu haçların çoğunluğunun basit olmasına karşın doğu ve güney duvar üzerinde yer alan iki örnekte detaylı bir şekilde işlenmiştir (Çiz. 10-11/Foto. 18-19). Haçkarların genellikle herhangi bir çerçeveye sınırlandırılmayıp doğrudan taşla işlenmişken güney duvarın doğu kısmında ve doğu duvar üzerinde yer alan haçkarlar yuvarlak kemerlerle çerçevelenmiştir. Haç kollarının birleştiği merkezi kısmın dıştan dört köşesi küçük çizgilerle ya da üçlü şekilde düzenlenen yaprak motifleriyle hareketlendirilmiştir. Kilise güneybatı duvar payesi ve doğu duvarı üzerinde yer alan iki haçkarın yanında gülbezek ve çarkifelek motifleri yer almaktadır. Bu çarkifelek ve gülbezek motiflerinin benzerine kilisenin bitişik olarak inşa edildiği Saint Georges Jamatun’un da ve revaklı çan kulesinin sütun başlıklarında rastlanılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Manastır içerisinde plan şeması olarak sade yapılardan biri olan Saint Croix Kilisesi, iç mekân duvar yüzeylerindeki haçkar bezemeleri ile dikkat çekmektedir.

Kilisenin süsleme programını oluşturan haçkarların her biri form ve üzerindeki bezemeler açısından birbirinden farklılık göstermektedir. Haç motiflerinin çoğunluğu Doğu Hıristiyan sanatında yaygın olarak kullanılan latin haçı tipindedir. Genel olarak süsleme programını bitkisel ve geometrik kompozisyonlar oluşturmaktadır. Bitkisel motiflerin yoğun olarak işlenmesine karşın geometrik motifler birkaç örnekle sınırlı kalmıştır. Haç kollarının uç kısımlarının sonlandığı bitkisel kompozisyonlarda palmet, örgülü palmet, yaprak ve gülbezek motifleri kullanılmıştır. Geometrik

kompozisyonlarda ise sadece eşkenar dörtgen motifi ve çarkıfelek motifi yer almaktadır.

Haçkarların genel özelliklerinden biri olan alt haç kolunun iki yanından yukarı doğru açılan stilize yaprak motifleri birbirine yakın dönem ve coğrafyada yaşamış ve Hıristiyanlık dinini benimseyen Gürcü Bağratlıları ile Kars Ani'deki Ermeni Bağratlıları ve Vaspurakan Krallığı döneminde yapılan haç motiflerinin ortak bir özelliği olarak ön plana çıkmaktadır. Yine bu yaprak motiflerinin benzer örnekleri Bizans triptykonları, staurotek ve kitap kapaklarında görülmekle birlikte; Anadolu Selçuklu süsleme sanatında benzer örneklerine rastlanan geometrik veya bitkisel motifli düğümler ile Ermeni haçları Bizans örneklerinden ayrılmaktadır. (Acara, 2004: 147).

Haçkarların form ve süsleme kompozisyonları açısından benzer örnekleri aynı manastır yapısı olan Saint Georges Jamatunu batı cephe duvarı (Foto. 26) ile iç mekân duvar yüzeylerinde, Van'ın Çarpanak Adası Saint Jean Manastırı (Ktouts) (Foto. 27) ile Adır Adası'ndaki Saint Georges Manastırı'nda (Lim-1766) (Foto. 28) (Yıldız, 2017: 353-400) ve Saint Bartholomeus Manastırı (Foto. 29), Kars'ta Ani Holy Apostles Kilisesi (Surb Arakelok- XIII. yy.) Jamatunu (Foto. 30), Horomos Manastırı (Koşavank) Kuzey Jamatunu (920-944) bulunmaktadır (Foto. 31). Gürcü mimarisinde haç formu ve düğüm motifleri açısından benzer örneklerine ise Artvin'deki Hamamlı (Dolishana/Doliskana) Manastır Kilisesi (937-954), Cevizli (Tibeti/Tbeti) Manastır Kilisesi (X. yy.) (Foto. 32), İşhan (İşhani) Manastır Kilisesi (IX. yy.)'dir (Foto. 33) (Korkut, 2016: 35-58; 2017: 835-851).

Yaşadıkları bölge itibariyle pek çok toplumun etkisi altında kalan Ermeni toplumu ortaya koyduğu mimari eserlere de bu etkiyi yansıtmıştır. Çalıştığımız yapı süslemelerinin 1817 tarihli ve sonra yapıldığı dikkate alındığı takdirde Osmanlı ve öncesinde Selçuklu sanat ve kültür anlayışının özellikle Van ve Bitlis'te yayıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda bakıldığında bazı süsleme unsurlarının kullanılması İslam sanatı etkilerini ortaya koymasından önem taşımaktadır.

Kaynakça

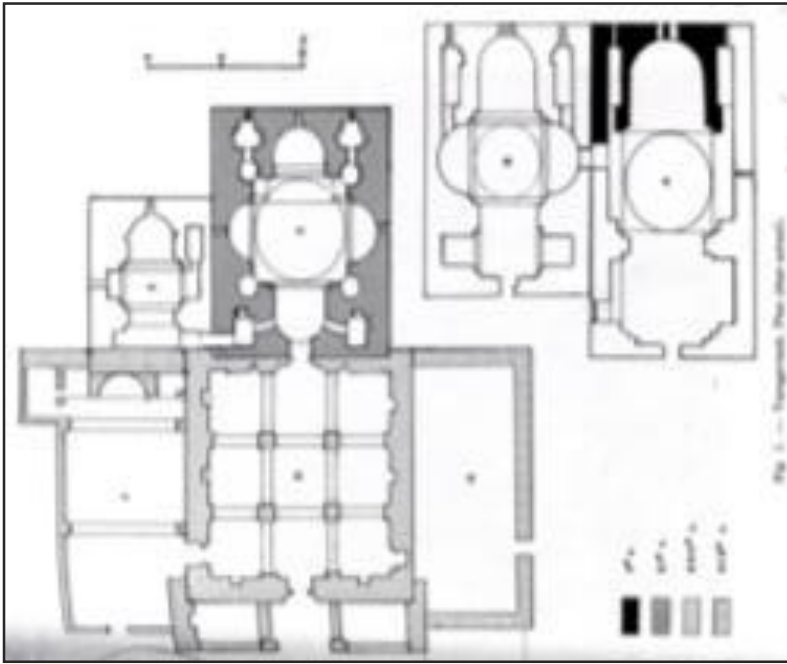
- Acara, M.(2004). Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Ermeni Haçı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (1).
- Arseven, C.E. (1983). *Sanat Ansiklopedisi, III*. İstanbul: MEB Yayınları.

- Bachman, W. (1913). *Kirchen und Moschen in Armenian und Kurdistan*, Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Deyrolle, M. T. (1876). *Le Tour du Monde*. LLX-XLVIII, Paris.
- Gürkan, S. M. (2003). Manastır. *İslam Ansiklopedisi*. Ankara, 271-338, TDV Yayınları.
- Grousset, R. (1947). *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071*, Payot-Paris.
- Karaca, Y. (2004). *Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- _____, (2007). Bitlis Değirmenaltı Köyü Saint Anania Manastır. *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, cilt 1, Ankara, 122-131, T.C. Bitlis Valiliği Kültür Yayınları.
- _____, (2008). Albayrak Köyü Saint Bartholomeus Manastırı. *III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, vol. 1, Ankara, 270-287, Hakkari, Hakkari Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.
- _____, (2009). Van-Gürpınar Azize Marine (St. Marinos) Manastırı (Srkhouvank). *V. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, vol. 1, Bitlis, 160-176.
- _____, (2011a). Van-Gevaş Saint Thomas (Ganjak) Manastırı. *VI. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, vol. 1, Van, 152-161, Erciş Belediyesi Kültür Yayınları.
- _____, (2011b). Bitlis Saint Jean Manastırı ve İki Nefli Jamatunlar Üzerine Bir Deneme. *IV. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, vol. 1, Ankara, 150-158.
- _____, (2005). Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Janmatun Yapıları. *Sanat Tarihinde Gençler 2004 Semineri Bildirileri – Bilim Eşiği II*, cilt 2, no 2, İstanbul, 1-28, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- _____, (2017). Van Yedikilise Manastırı (Varagavank) Mimari Plastik Süslemelerindeki Kuş Figürleri. *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bldirileri*, vol. 2, Sakarya, 964-984.
- _____, (2015). Van'nın Dağönü Köyü Saint Sahak Manastırı (Erernayvank) ve Ermeni Mimarisindeki Önemi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 29, Van, 222-254.
- Korkut, T. (2016). *Artvin ve Erzurum İllerindeki Bağratlı Dönemi Hıristiyan Dini Mimarisinde Taş Bezeme*. Yüzüncü Yıl

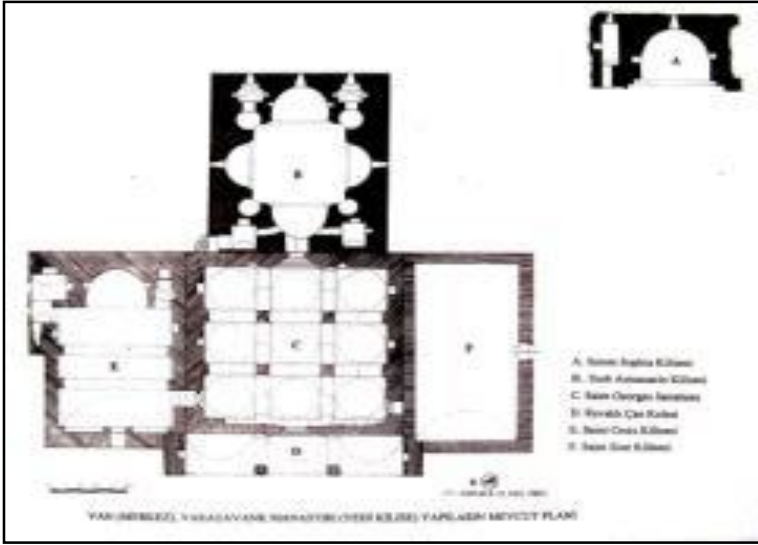
- Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- _____, (2017). İşhan Manastır Kilisesi'nin Geometrik Plastik Bezeme Programı. *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bldirileri*, vol. 2, Sakarya, 835-851.
- Lalayan, E. (1911). Couvents celebres du Vaspurakan. *Azgakrakan Handes*, XXI, Tiflis.
- Layard, A.H. (1853). *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armania, Kurdistan*, London: G.P. Putnam and Co.
- Lynch, H. F. (1965). *Armenia Travels and Studies, II*, Beirut: Khayats Bookseller & Publishers.
- Mercangöz, Z. (1995). *Ortaçağda Van Hristiyan Dönemi*. Van, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Nersessian, S. D., (1945); *Armenia and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Nauman, R. (1991). *Eski Anadolu Mimarlığı*. (Çev. Beral Madra), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Petrasyon, L. H. (2001). The Khachkar or Cross-Stone. *Armenian Folk, Arts, Culture and Identity*, 2001, 60-71.
- Petrasyon, L. H. (2004). Medieval Armenian Sculpture and The Khachkar (Stone Cross). *Imprints of a Civilization, Milano*, 2011, 69-75.
- Sözen, T.-Tanyeli, U. (1994). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitap Evi.
- Şahin, Ö. (2015). *Van Merkez-İpekyolu, Erciş ve Gevaş İlçeleri'ndeki Tetrakonkos (Tetraconchos) Planlı Kiliseler*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Thierry, J. M. - Donabedian, P. (1989). *Armenian Art*. New York: Harry N.Abrams.
- Thierry, J. M. (1965). Notes Sur des Monuments Armeniennes en Turquie – 1964. *REA*, II, Paris.
- _____(1969). Monasteres Armeniens du Vaspurakan –III. *REA*,VI, Paris.
- _____(1986). La Renaissance Architecture du XVII. Siecle au Vaspurakan. *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian*, Lisboa.

- Tüzün, N. ve bşk. (1983). *Tarihimizde Ermeniler*. Isparta: Akdeniz Üniversitesi Atatürk Devrimleri ve İlkeleri Araştırma Merkezi Yayınları.
- Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı – I – Van*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Urfalı Mateos, (1987). *Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli* (Çev.; Hrant D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldız, E. (2017). Van Çarpanak Adası Ktous – Ktucmanastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Kubbe Kasnağı Plastik Süslemeleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 34, Van, 353-400.

Çizimler ve Fotoğraflar

Çiz. 1: Van Yedikilise Manastırı Plan (Varagavank) (J. M. Thierry-1969)

Çiz. 2: Van Yedikilise Manastırı Plan (Varagavank) Mevcut Planı (Y. Karaca-2001)

Foto. 1:Yedikilise Manastırı (Varagavank) batıdan görünüş (W. Bachman-1913)

Foto. 2:Yedikilise Manastırı (Varagavank) kuzeybatıdan genel görünüş (V.A..Hampikian-1900)

Foto. 3: Yedikilise Manastırı (Varagavank) güneydoğudan görünüş (E. Lalayan-1911)

Foto. 4: Yedikilise Manastırı (Varagavank) güneybatıdan genel görünüş

Foto. 5: Saint Croix Kilisesi, batı ve doğu cephe görünüşleri

Foto. 6: Saint Croix Kilisesi giriş kapısı

Foto. 7: Saint Croix Kilisesi, batı duvar

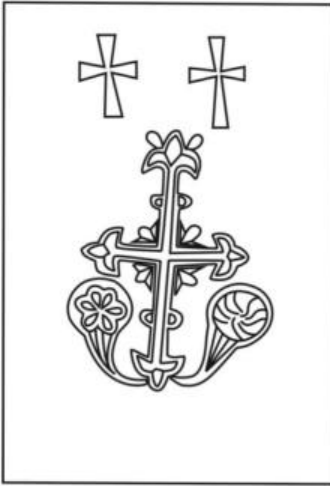
Foto. 8: Saint Croix Kilisesi, güney duvar

Foto. 9: Saint Croix Kilisesi, doğu duvar

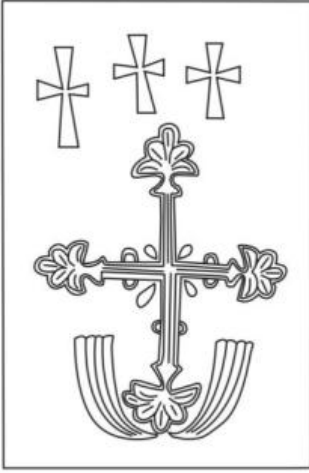
Foto. 10: Saint Croix Kilisesi, kuzey duvar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

Çiz. 3/Foto.11: Palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

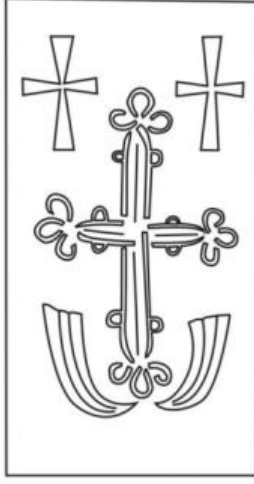
Çiz. 4/Foto. 12: Palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

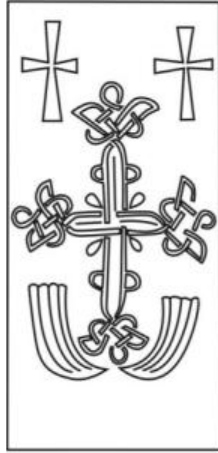
Çiz. 5/Foto. 13: Stilize palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

Çiz. 6/Foto. 14: Örgülü palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

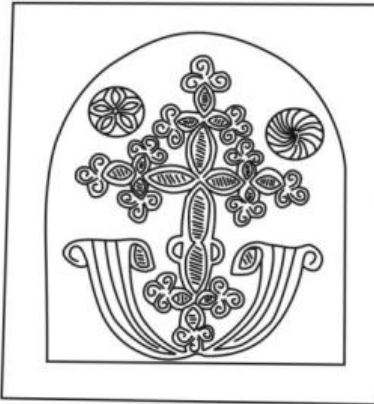
Çiz. 7/Foto. 15: Örgülü palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

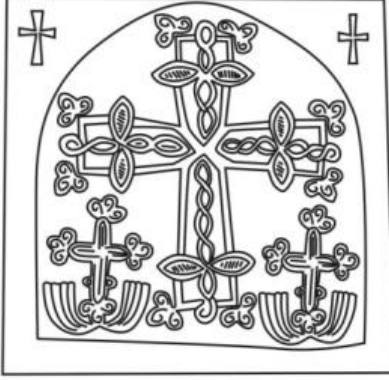
Çiz. 8/Foto. 16: Örgülü palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

Çiz. 9/Foto. 17: Örgülü palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

Çiz. 10/Foto. 18: Çift yönlü simetrik palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

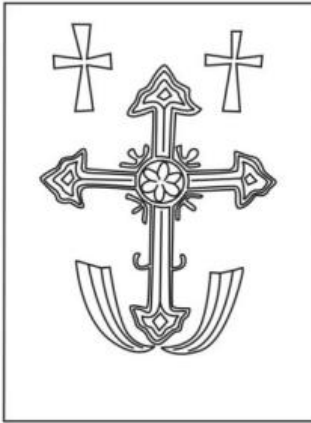
Çiz. 11/Foto. 19: Çift yönlü simetrik palmet kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

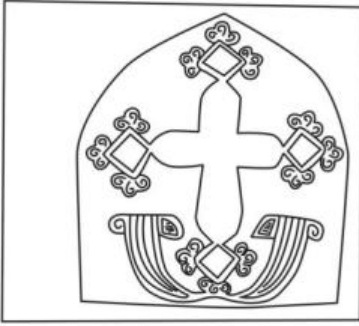
Çiz. 12/ Foto. 20: Yaprak kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

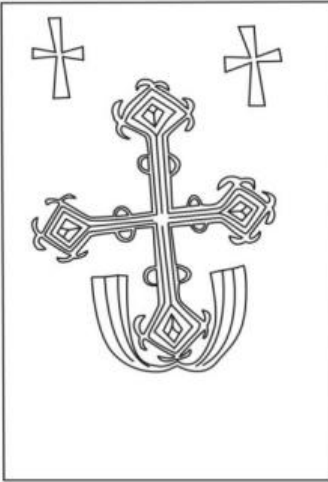
Çiz. 13/Foto. 21: Sitalize yaprak kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

Çiz. 14/Foto. 22: Eşkenar dörtgen kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

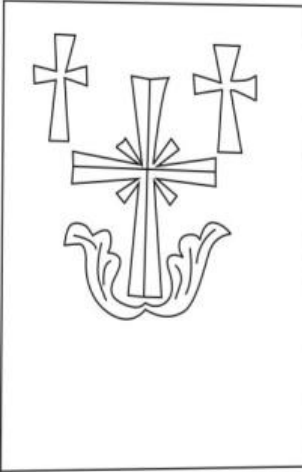
Çiz. 15/Foto. 23: Eşkenar dörtgen kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

Çiz. 16/Foto. 24: Eşkenar dörtgen kompozisyonlu haçkar

E.ERİŞ-Ö.ŞAHİN
09.05.2015

Çiz. 17/Foto. 25: Sade kompozisyonlu haçkar

Foto. 26: Saint Georges Jamatunu batı cephe haçkar örnekleri

Foto. 27: Çarpanak Adası Saint Jean Manastırı bitkisel süslemeli haçkar örnekleri

Foto. 28: Adır Adası Saint Georges Manastırı bitkisel süslemeli haçkar örnekleri

Foto. 29: Albayrak Saint Bartholomeus Manastırı bitkisel süslemeli haçkarlar

Foto. 30: Kars Ani Holy Apostles Kilisesi bitkisel süslemeli haçkarlar (<http://virtualani.org/bagnayr/index.htm>)

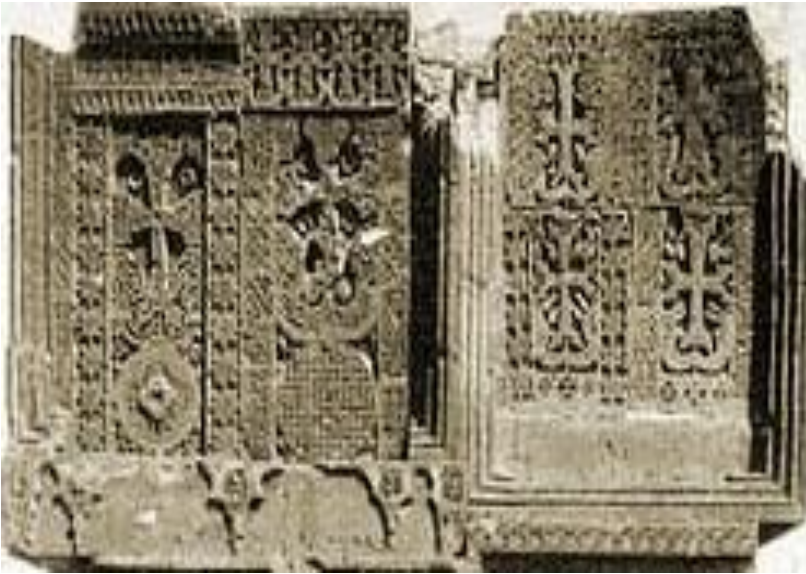

Foto. 31: Kars Horomos Manastırı, Kuzey Jamatunun bitkisel süslemeli haçkarlar (<http://virtualani.org/bagnayr/index.htm>)

Foto. 32: Artvin Cevizli (Tibeti) Manastır Kilisesi bitkisel süslemeli haçkarlar (T. Korkut)

Foto. 33: Artvin İşhan (İşhani) Manastır Kilisesi bitkisel süslemeli haçkarlar (T. Korkut)